

A. ROSINAS

BALTŲ KALBŲ PARODOMŲJŲ ĮVARDŽIŲ FUNKCIJŲ IR REIKŠMIŲ KLAUSIMU

1.0. Baltų kalbų parodomieji įvardžiai turi įvairių reikšmių ir funkcijų. Viena iš jų – aktualiosios skaidos komponentų apibrėžimas arba konkretizavimas. L. Jeltslevo¹ nuomone, kuria remiasi ir žymus įvardžių tyrinėtojas J. Balašas², apibrėžtumo (Bestimmtheit), arba konkretumo, sąvoką išreiškia artikelis, kuris artikelinėse kalbose egzistuoja *explicite*. Beartikelėse kalbose apibrėžtumo reiškinio galimybė yra *implicite*. Čia apibrėžtumo tarpininkas yra parodomasis įvardis, atliekantis artikelio funkciją³.

1.1. Baltų kalbose iš parodomųjų įvardžių išriedėjo dvejetainis artikelis: daiktavardžio (prepozicinis ir postpozicinis) ir būdvardžio (postpozicinis). Tarminės buitinės ir tautosakinės kalbos daiktavardžio artikelis atlieka ne tik stilistinę funkciją. Pateiksiu porą latvių ir lietuvių kalbų tarminės kalbos tekstų ištraukų, kuriose vartojamas įvardis *tas* savo reikšme ir funkcija skiriasi nuo demonstratyvo *tas*.

Lie. (*) *vā·sarō pī.lns kiēms p̄reīn jauni.ma [...] tā·m jauni.Ń reīg duōt ālōs [...] mergā·itēš susi.renk ont kiēma šō·k |ēšeīn tōs pamefēgē·lōs, vād šō·kt tē beīnō·ke tūōs pā·meīgēš | nō, tē tiē beīnō·ke tūōs ruīks pasepāišēna [...] [...] viēnō ā·kmeīn (deda) | un tū· akmēnu ū.ždedam tūōs sēnō·jš (Puodžiai).*

La. [...] *nuōskrējs (laps) piē sou tu ō āl un prasiš uz tu ō ast [...]*: „eš jōū aicinaj tu ōs sūns tivak klāt“, *ta grūds tu ō ast āre [...]* (Dunte⁴).

Kol kas neaiškus parodomųjų įvardžių (demonstratyvų) ir žymimojo artikelio santykis. Demonstratyvų ir žymimojo artikelio pozicija prieš daiktavardį yra bendra, ir kartais sunku pasakyti, kur čia demonstratyvas ir kur artikelis. Daiktavardis, vartojamas su artikeliu, gali būti ribojamas konteksto, situacijos, vadinamojo pašnekovų „bendrų žinių fondo“. Tuo tarpu daiktavardis, vartojamas su demonstratyvu, apsiriboja tik kontekstu (anaforos sferoje) ir situacija⁵ (deiksės sferoje). Demonstratyvo pagrindinė funkcija yra identifikacija, o artikeliui identifikacija

¹ L. Hjelmslev, *Essais linguistiques*, Copenhagen, 1959, 192, 194.

² J. Balazs, *Funktionswerte der Pronominalität*, Budapest, 1973, 9–10.

³ Toliau tokį įvardį vadinsiu tiesiog artikeliu, nes patogesnio termino nėra.

⁴ Žr. M. Rudzīte, *Latviešu izloksņu teksti*, Rīgā, 1964, 42.

⁵ E. M. Волф, *Грамматика и семантика местоимений*, Москва, 1974, 140.

yra antrinė. Jis tarsi patvirtina identifikaciją, kylančią iš situacijos ir konteksto⁶. Žymimasis artikkelis, patvirtindamas identifikaciją, ryškiau individualizuoja, sukonkretina bei apibrėžia aktualiosios skaidos komponentus. Demonstratyvai, vartojami su daiktavardžiais, žinomus daiktus nurodo akcentuotai, o artikkelis – neakcentuotai. Taigi demonstratyvams būdinga skiriamoji reikšmė, o artikeliumi – pabrėžiamoji. Skiriamosios (parodomosios) ir pabrėžiamosios įvardžio reikšmės skirtumus tarminėje buitinėje ir tautosakinėje kalboje išryškina ne tik situacija ir kontekstas, bet ir intonacija, gestai ir kiti paralingvistiniai elementai⁷. Parodomąja (arba skiriamąja) reikšme vartojamas įvardis (pvz., *tas*) būna kirčiuotas (ir / arba lydintas gesto), o pabrėžiamąja – nekirčiuotas (be gesto), plg.: *nėškis tã vištą* (*tą* iš kelių) ir *nėškis tą-vištą* (apskritai vištą). Kai įvardis prieš daiktavardį paryškina mas intonacija ir / arba gestu, jis laikytinas parodomuoju (demonstratyvu), o be paryškkinimo – artikeliumi.

Tyrinėjant tokius tekstus, kur paralingvistiniai elementai nevaicina beveik jokio vaidmens, įvardžio reikšmę ir funkcijas leidžia nustatyti kontekstas ir situacija. Imkime dvi frazes, primenančias senųjų raštų kalbą: *Ona turėjo tris sūnus: Petrą, Povilą ir Joną. Jonas buvo geriausias. Tą sūnų ji labiausiai mylėjo ir Ona turėjo sūnų. Tą-sūnų ji labai mylėjo.* Pirmojoje frazėje įvardis yra parodomasis, nes jis identifikuoja asmenį, išskiria jį iš kitų. Antrojoje įvardis tik patvirtina identifikaciją, pabrėžia, paryškina aktualiosios skaidos komponentą – temą. Abiejose frazėse *tą sūnų* galima pakeisti įvardžiais *ji, tą, šį*, bet pirmojoje vietoj *tą sūnų* negalima vartoti *sūnų*, nes frazė būtų dezinformuojanti. Taigi ten, kur *parodomasis įvardis + daiktavardis* gali būti pakeistas daiktavardžiu, ir dėl to frazė nėra dezinformuojanti, tas įvardis laikytinas artikeliumi, nes parodomoji jo reikšmė yra išblukusi, ir bendrinės kalbos požiūriu nėra būtinas. Juk bendrinės kalbos vartotojas nebūtų dezinformuotas, jei, pvz., Naumiesčio šnektos tekstą [...] *iš draugo burnos išlindo [...] peliukė [...]. Ta peliukė pribėgo upeliuką [...] keliauninkas [...] padėjo kardą ir per tą kardą ta peliukė perbėgo į kitą pusę upelio* (BsV 64) perteiktume bendrine kalba (su nuliniu artikeliumi): *Iš draugo burnos išlindo peliukė. Peliukė pribėgo upeliuką. Keliauninkas padėjo kardą, ir per kardą peliukė perbėgo į kitą pusę upelio.* Arba la. *tad liels negaīs*: (nācis). *tas padebes*: *bīs dikt mēls. un ta tas ezers uzgāziēs vīrsu un tas cūkgans a visām tiēm cūkam tur i palic:s* (Kandava) – *Tad liels negaīss* (nācis). *Padebēsis bijis dikti melns. Un tad ezers uzgāzies vīrsū un cūkgans ar visām cūkām tur ir palicis.*

Minėta, kad artikkelis atlieka ne tik stilistinę funkciją. Stilistinė funkcija jam būdinga tose baltų tarmėse, kur nėra ryškesnio linksnių sinkretizmo. Tačiau tose

⁶ E. M. Вольф, min. veik., 140.

⁷ Dėl to žr. P. Friedrich, Structural Implications of Russian Pronominal Usage, – Sociolinguistics, The Hague–Paris, 1971, 218.

tarmėse (prūsų tarmėse⁸, žemaičių, lyvių ir kt.), kur dėl tarmės žodžio galo raidos ypatybių radosi keli sinkretiniai linksniai, žymimasis artikelis yra būtinas, nes jis sustiprina linksnių opozicijas. Be to, artikelis, būdamas svarbiausias daiktavardžio rodiklis, čia yra vienas iš indikatorių tų sakinio dalių, kurios sakinyje reiškiamos daiktavardžiais. Pavyzdžiui, žemaičių (dūnininkų) šnektose (Šaukėnai ir kt.) frazė *žmúonis ušpúli pí·menis* be artikelio (laisva žodžių tvarka, linksnių sinkretizmas) būtų nesuprantama. Tik artikelis išryškina čia gramatinius žodžių ryšius, plg.: *tùs žmúonis ušpúli tī· pí·menis* ir *tī· žmúonis ušpúli tùs pí·menis* ir t. t.

Kaip rodo gausi baltų tarmių ir senųjų raštų medžiaga, žymimieji daiktavardžių artikeliai (jais gali būti visi artimo ir neutralaus parodymo įvardžiai) yra atsiradę gana seniai⁹. Jų formavimosi pradžia nukeltina į tą baltų bendrosios epochos laiką¹⁰, kai dar nebuvo įvardžiuotinių būdvardžių.

1.2. Aptariant vadinamųjų įvardžiuotinių būdvardžių (lie. *baltàs-is*, la. *ma-za-is*, pr. *pirmo-is*) struktūrą, negalima jų atskirti nuo lie. *dangujėjis*, *pačiūjis*, *mūsūjis*, *diėvojis*, *paskūjis*, *dangūjis*, *paskuōjis*, *namieji* „namiškiai“ (Dauk), *praispuolės* ir įvardžio *kuris*. Būtina atsakyti į du klausimus: 1) kokia buvo būdvardžio enklitiko *jis* reikšmė; 2) jo vieta morfologinio lygio sakinyje, rodančiame žodžių pasiskirstymą pagal morfologines klases; tokių struktūrų analizė atspindi senas sintaksines struktūras.

Atsakant į pirmąjį klausimą, pastebėtina, kad daugelis tyrinėtojų įvardžiuotinio būdvardžio enklitiką laikė reliatyviniu įvardžiu¹¹. Su ta nuomone sutikti negalima dėl kelių priežasčių. Pirma, senuosiuose raštuose ir tarmėse įvardžiuotinio būdvardžio enklitiko, arba postpozicinio artikelio¹², funkcijas gali atlikti prepozicinis artikelis, kilęs iš parodomojo įvardžio, plg.: [...] *bus pirmieii pafskutineie* DP 93₁₅ ir *Tie pafskutinei wiéna adīna dirbo* [...] DP 93₈; *Noriu aß tam pafskutiniui dūt* [...] DP 93₁₂. Čia modelis *tie paskutiniai* ir *tam paskutiniui* reikšme nesiskiria nuo *paskutinieji* ir *paskutiniamujam*. Senuosiuose raštuose ir tarmėse tokių pavyzdžių galima rasti nemaža, pvz.: *Ant prādžios tų nauių* (= naujųjų) *mętu* DP 53₂₄; *Nes ißmano tamuy tá pikta dvafia o tas kitrus* (= kitrusis) *Miftras swieta to* [...] MP 71^a, plg. *piktoje Dwase* BP 280₁₇. Dieveniškųjų šnekteje greta *radnoji sesule*

⁸ Žr. A. Girdenis, A. Rosinas, Some Remarks on the Vocalism and Morphology of old Prussian, – General Linguistics (spausdinamas).

⁹ Žr. A. Rosinas, Žymimasis artikelis lietuvių kalbos tarmėse ir senuosiuose raštuose, – Kalbotyra XXIV(1) (1972) 87–89.

¹⁰ Galima spėti, kad artikelio būtinumą baltų bendrosios epochos laikais bus lėmęs nemažas linksnių sinkretizmas, radęsis dėl kažkokių žodžio galo raidos ypatybių.

¹¹ A. Rosinas, Ar baltų *i-, *jō- resp. *ī, *jā- kamienai buvo reliatyviniai?, – Baltistica XI(2) (1975) 165–170.

¹² Žr. A. Rosinas, min. str., – Baltistica XI(2) 165–170.

vartojamas modelis *tas + būdvardis*: *Parjoj tas penktas* Dv¹³ 335, plg. *la tiē milt nebi vis tik brīnum baltei ir tas mīļš pušic vai neatnāc nuô kār*¹⁴.

Antra, tyrinėjant būdvardžio postpozicinio artikelio reikšmę, negalima jo dirbtinai atsieti nuo vadinamojo „trečiojo asmens“ arba anaforinio įvardžio *jis*, kuris dabartinėje lietuvių kalboje, aukštaičių tarmėje ir latvių augšzemniekų šnektose yra vadinamasis pirminis daiktavardžių variantas. Visi vadinamieji „trečiojo asmens“ įvardžiai yra kilę iš parodomųjų. Iki šiol baltų *jis, ji* kilmei iš parodomąjo paremti nebuvo aiškių baltų kalbų duomenų. Atidžiau skaitant senuosius raštus, aptikta keletas ryškių pavyzdžių, rodančių, kad įvardis *jis, ji* XVI–XVII a. lietuvių tarmėse tebeturėjo parodomąją reikšmę, pvz.: *Ji bus afierá wákaro, o ši yra ritine* [...] DP 432₂₄. Parodomąji *jis* reikšmė išlaikyta ir tais atvejais, kai *jis*, kaip atliepiamasis žodis, vartojamas įvardžio *tas* pozicijoje ir atlieka jo funkcijas, pvz.: *Kursai wálgo mané iifsai giwés driñ manés* DP 138₁₃; [...] *ir táre iiémus kurie tenai buwo* DP 159₄; [...] *o iifsái yra kuris krikštiie iis kuris nūdemes atláidže* DP 119₁₂; [...] *kas megs iam tay bus duota* PS I 325; [...] *ką tas Ponas mili io ne pameta* [...] PK 45₂₃, plg.: [...] *davē* [...] *žiedą jem, katram buvo pono tėvo vardas* [...] BsV 110 ir kt. Kad tokia *jis* vartosena yra taisyklinga (t. y. lietuviška), rodo Petkevičiaus katekizmo atitinkamas lenkiškas sakiny, kurio atliepiamasis žodis yra *tego*, plg.: [...] *kogo Pan sobie vľubúie Tego* [...] *iuž nie odstępúie*.

Taigi senųjų raštų pavyzdžiai rodo, kad *jis, ji* laikyti reliatyviniu lietuvių kalboje nėra jokio pagrindo. Baltų bendrosios epochos laikais pirminė šio įvardžio reikšmė buvo parodomąji, kuria *jis* nesiskyrė nuo įvardžio *tas*. Abiems jiems būdinga demonstratyvo, daiktavardžio substituto ir artikelio funkcija. Vadinas, baltų kalbose galėjo egzistuoti tokia parodomųjų įvardžių sistema: artimo parodymo įvardžius sudarė *ši- šaknies, o tolimo – *ana-, *vinj- šaknies įvardžiai. Tos sistemos nežymėti nariai greičiausiai buvo du: (*j*)*is* ir *tas*. Ar iš tikrųjų (*j*)*is* ir *tas* buvo absoliutūs sinonimai, dabar turimais duomenimis jau sunku įrodyti. Viena aišku, kad šie įvardžiai skyrėsi savo distribucija. Deiksės sferoje baltų bendrosios epochos laikais įvardis *jis* galėjo užimti tik enklitiko poziciją. Anaforos sferoje *jis* galėjo skirtis nuo *tas* tuo, kad įvardis *jis*, matyt, negalėjo nurodyti daiktų, kai įvardžio antecedentus sudarė ištisa frazė. Be to, įvardis *jis* veiksmažodiniame sakinyje turėjo antrinę reliatyvinio įvardžio reikšmę¹⁵. Vadinas, jų santykis apibūdinamas papildoma distribucija.

¹³ Dv – Dieveniškės, Vilnius, 1968.

¹⁴ Žr. E. Adamsons, Vainižu izloksne, – FBR XIV (1934) 92.

¹⁵ Pirminė šio įvardžio funkcija buvo parodomąji, o antrinė – reliatyvinė, nes parodomųjų ir reliatyvinių įvardžių santykis galėjo būti toks, kaip klausiamųjų ir reliatyvinių. Seniausias to santykio atspindys yra konstrukcija *juo* (katė senyn), *juo* (nagai aštryn), naujesnis – *juo* [...], *tuo* [...] ir naujausias – *kuo* [...], *tuo* [...]. E. Benvenistas taip pat mano, kad įvardžio vartoji-

Įrodyta, kad įvardžiuotinės būdvardžių formos kaip vienas žodis¹⁶ paveldėtos iš baltų bendrosios epochos. Taigi jos atspindi tokią archainę ide. morfologinio sakinio konstrukciją, kurioje įvardis¹⁷ *jis* pagal Vakernagelio dėsnį užėmė enklitiko poziciją. Viač. Vs. Ivanovas, tyrinėdamas indoeuropiečių kalbų morfologinio lygio sakinį, įrodė, kad seniausia tokio sakinio konstrukcijos schema buvusi tokia¹⁸: pirmojoje pozicijoje ėjo arba vardažodis (arba jo substitutas), arba jungtukas (arbarieveiksmis resp. priešdėlis)¹⁹, o antrojoje – enklitikas (įvardis).

Schema *vardažodis + enklitikas* atitinka baltų įvardžiuotinių būdvardžių modeliai: lie. *senàs-is*, la. *maza-is*, pr. *pirmo-is*, o tos schemas diachroninį variantą – lie. *praispuolęs* ir kt. Šio tipo įvardžiuotinis būdvardis atspindi tokią sakinio konstrukciją, kai *pra-* (*nu-*, *pa-*) buvo savarankiškas žodis arba kai jis buvo vardažodinė pusiaurieveiksminė forma²⁰. Savo archaiškumu ir struktūra nuo *senàsis* nesiskiria ir įvardžiuotinės formos, kurių pirmasis komponentas yra *senasis* (*u* ir *o* kamieno) vienaskaitos vietininkas + enklitikas *jis*, pvz.: *dangugis*²¹ (PK), plg. naujesnę formą *daoguiis* (ukinikas) DP 33₁₃, *paskūjis namas* Rmč, *paskujì metai* Pgg (plg. *paskuieiais metais* DK 5), *paskūjis žodis* Grdm, *paskuōjis sykis* Jdr, *paskuōjis daiktas* Ms, *namieji* „namiškiai“ (plg. [...] *numijì*²² *daugiau po lauku wajkszcioiy* [...]). Enklitikas *jis* galėjo eiti ir po daugiskaitos kilmininko, pvz.: *ubaguiu* Mž 526₂, *pačiūjis* „savas, saviškis“ Prk, Grg, *mūsujis* OsG 45, ir po vienaskaitos kilmininko, plg.: *diėvojis medžias* „dievo miškas“, *diėvoji bitė* Lz, *Martynoji* „Martyno žmona“ Prk. Greta modelio *vns. viet. + jis* galėjo būti ir modelis *tas + vns. kilm.* Tą rodo Petkevičiaus katekizmas, kur lenkų būdvardis (Krola) *niebefskego* verčiamas dvejopai: (Karalu) *dangugi* PK 143₁₈ ir *ta dangaus* (karalu) PK 158₃₋₄.

Įvardžiuotinių būdvardžių formavimosi laikais turėjo rasti ir įvardis *kuris*. Hipotezę, kad baltų *kuris* kildintinas iš *kur* ir *jis*, iškelė J. Šmidtas²³. Jos laikėsi ir

mas, kaip daiktavardžio ir būdvardžio determinanto, negali būti laikomas antriniu reiškiniu. Tokia vartosena rodanti jo pagrindinės funkcijos atsiradimo vietą, o jo vartoseną santykinio įvardžio reikšme yra vėlesnė distribucija veiksmažodiniame sakinyje, žr. Э. Бенвенист, *Общая лингвистика*, Москва, 1974, 238.

¹⁶ J. Kazlauskas, Įvardžiuotinių būdvardžių raida baltų kalbose, – *Kalbotyra* XXIV(1) (1972) 73.

¹⁷ Вяч. Вс. Иванов, *Общиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы*, Москва, 1965, 202, 227, 238.

¹⁸ Вяч. Вс. Иванов, *min. veik.*, 216.

¹⁹ Вяч. Вс. Иванов, *min. veik.*, 196

²⁰ Вяч. Вс. Иванов, *min. veik.*, 202–203.

²¹ Kitokią nuomonę dėl *dangugis* žr. Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai*, Vilnius, 1957, 12.

²² S. Daukantas, *Darbai ...*, Kaunas, 1929, 247. „Lietuvių literatūros istorijos chrestomatijoje“ (Vilnius, 1957) p. 351 neteisingai atstatyta *namėjai*. Turi būti *namieji*.

²³ J. Schmidt, – *KZ* 32 (1893) 401.

kiti kalbininkai: Endzelynas²⁴, Otremskis²⁵, Frenkelis²⁶. Tą hipotezę paneigia Stangas. Jis mano, kad rytų baltų kalbose yra buvęs įvardis **karis*, kuris, kaip ir germanų *harjis*, esąs priesagos *-ro-* vedinys iš kamieno **kwo-*. Vėliau šis **karis* dėl *kur* įtakos virtęs *kuris*²⁷. Tačiau tokios įtakos visuotinumu sunku patikėti. Daug paprasčiau šio įvardžio kilmę paaiškinti archaine morfologinio lygio sakinio struktūra: *kur* (lokatyvinis prieveiksmis)+enklitikas *jis*, plg. *namieji* (Dauk). Tokią *kuris* kilmės galimybę rodo kai kurių žemaičių šnektų sustabarėję pasakymai su išlaikytu įvardžiu *kuris*, plg.: *Kurìs vėlnias nēša?* (<*kur jis vėlnias neša?*); *Tai jau dvilekto(je) pareìs, kurìs ten ilgai sėdēs* (<*kur jis ten ilgai sėdēs*) Trk. Čia abu sakiniai atitinka schemą: A (kur)+E₁ (jis) (A – prieveiksmis, E₁ – enklitikas).

Tokie pavyzdžiai, kaip *kuris vėlnias nēša, daqguieìis ukinikas, senàsis namas, diėvojis medžias*, rodo, kad senovėje įvardis *jis explicite* buvo daiktavardžio artikkelis, plg. *kuř tas vėlnĕ nēš?* (Šauk). Būdamas enklitinėje pozicijoje (nekirčiuotas), jis suaugo su žodžiu, einančiu pirmojoje morfologinio lygio sakinio pozicijoje.

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИЯХ И ЗНАЧЕНИЯХ УКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКОВ

Резюме

В статье исследуются функции и значения указательных местоимений балтийских языков. Особое внимание обращается на развитие определенного артикля, который в современных диалектах балтийских языков выполняет не только стилистическую функцию. Развитие определенного артикля на базе указательных местоимений нейтрального (или близкого) типа указания следует считать явлением эпохи общепалтийского единства. На это указывают так называемые местоименные прилагательные, энклитику которых до ее сращения с прилагательным следует отнести к понятию определенного артикля имен существительных. Материал балтийских языков показывает, что энклитика местоименных прилагательных по происхождению является указательным местоимением нейтрального типа указания. Данная энклитика по закону Вакернагеля в эпоху общепалтийского единства могла занять лишь второе место в древнебалтийском предложении.

²⁴ J. Endzelin, *Lettische Grammatik*, Riga, 1922, 401.

²⁵ J. Otrebski, *Gramatyka języka litewskiego*, III, Warszawa, 1956, 148.

²⁶ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I, Göttingen, 1962, 314.

²⁷ Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo-Bergen-Tromsø, 1967, 236–237.